

Nov - Dec 2022

ISSN-2277- 8721

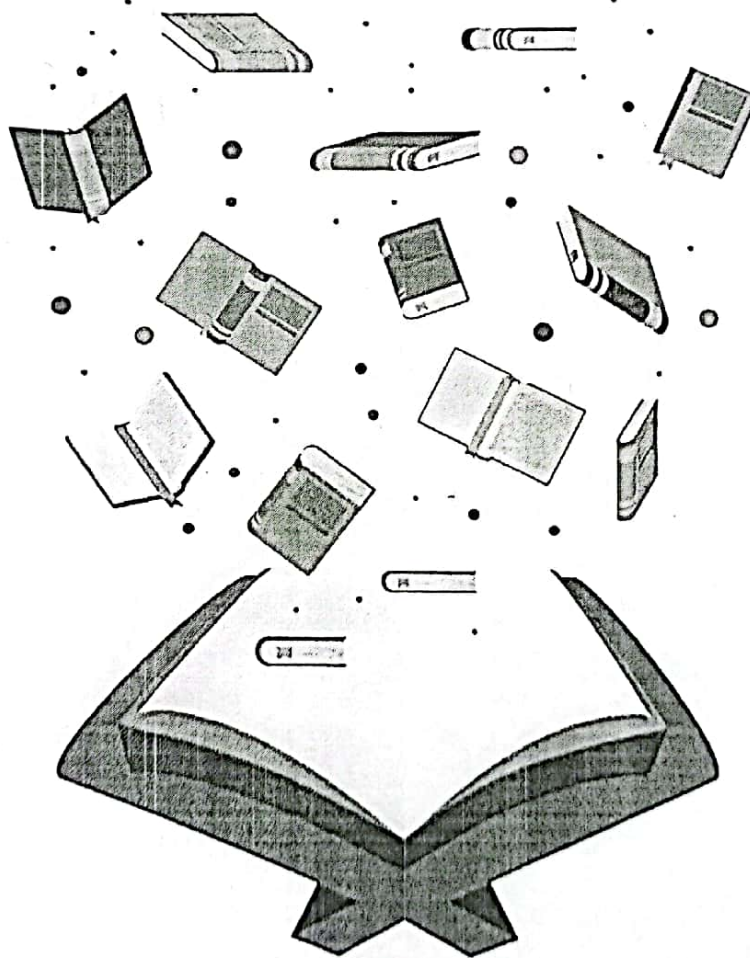
EIJR

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

VOLUME-XI, SPECIAL ISSUE- II

SJIF IMPACT FACTOR: 8.095

PEER REVIEWED REFEREED JOURNAL

Chief Editor : Dr.Sangeeta Panda
Sub Editor : Mr.Mandar Thakur
Mr. Laxmikant Satpute
Dr.Sandeep Bholo

Index

Sl. No.	Title	Author Name	Page No.
1	महाराष्ट्र तत्त्वदर्शन : संत श्रीगुलावराव महाराजांच्या ज्ञानेश्वर मधुगदित संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान	डॉ. विजय सांपानराव जेंडगे	1
2	चार्वाकाच्या सुखवादाचा तात्त्विक अन्वयार्थ	डॉ. वार्जीराव माणिकराव पाटील	19
3	तत्त्वज्ञान - अध्ययन अध्यापन संशोधन	डॉ. सुधीर पिटके	23
4	आधुनिक समाजात तत्त्ववेत्त्यांची भूमिका	प्रा. अनघा अरुण पाध्ये	27
5	नर्मदा परिक्रमा: काल, आज आणि उद्या	प्रा. संध्या जोशी	36
6	मानवी जीवनाचा दीपस्तंभ भगवद्गीतेचे नीतिशास्त्र	प्रा. वैशाली पाटील	43
7	ज्ञान तत्त्वज्ञानातील नव संकल्पना आणि आचार्य कुंदकुंद यांचे योगदान	प्रा. सुप्रिया ची. देशमुख	48
8	धर्मसुधारक व धर्मचिंतक तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी	डॉ. नवनाथ रासकर	56
9	चक्रविणारे विधेय एक समीक्षा	डॉ. वेदप्रकाश डोणगावकर	62
10	संत ज्ञानेश्वर : भक्तीविचार	प्रा. संदीप चपटे	66
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे उच्च शिक्षणविषयक विचार	डॉ. संजय चिताळकर	76
12	महावीर दर्शन	प्रा. रैना राकेश हिगर	85
13	सामाजिक परिवर्तनातील बदलती मूल्ये	प्रा. संतोष लक्ष्मण राणे	92
14	नागार्जुनचा शून्यवाद : एक मूल्यांकन	डॉ. भारत वालोद्रे	102
15	गुरुदेव रामदेव यांच्या साक्षात्कारवादाच्या तत्त्वज्ञानावर वेदांत व सांख्य दर्शनांचा प्रभाव	डॉ. अनघा गोडसे	111
16	पर्यावरणीय समस्या: मानवी संघर्षाचे प्रतिबिंब	डॉ. संदीप सुभाष कदम	116

17	महानुभाव संप्रदायातील 'प्रमाण' विचार	डॉ. राधिन ख. राजपूत	121
18	चातुर्थाय धर्म : धर्मानंद कोरांबी	डॉ. वैशाली कुपिंदर बनसांडे	127
19	साधनकला आत्मसुखाची प्राप्ती होण्याचा मार्ग	श्री . हरीभाऊ बाबूराव खुर्गे	129
20	सामाजिक परिवर्तनातील बदलती मुल्ये	श्री . श्रीकांत कुलकर्णी	134
21	A Comparative Study on Diet in the Yoga, the Ayurved, and the Current WHO Standards	Dr. Vishwanath Pandurang Kale	137
22	Rights of Nuns in Vinaya Pitaka	Ms. Monalisa Saikia	142
23	From No Self to New Self in the Light of J Krishnamurti	Mr. Jivitesh Patil	147
24	Philosophy & Modernisation - Saint Jnaneshwar & Sree Narayan Guru	Ms. Jyoti O'Neill Shahapurkar	156
25	चक्रविचार मानसिक तणाव : एक समस्या व उपाययोजन	डॉ. नरेंद्र रघटाटे	160
26	National Education Policy 2020 and Libraries	Mr. Laxmikant M. Satpute	170
27	National Education Policy 2020: Changing Spectrum of Indian Educational Policies	Mrs. Samiksha Salvi	175
28	द्वैत वेदांत : विचार व तत्त्वज्ञान	डॉ. मिता मोहन शेणॉय	180
29	गोरक्षनाथ्यांची भक्ती संकल्पना	श्री . सुखदेव निवृत्ती लोखंडे	186

चक्रविणारे मानसिक तणाव : एक समस्या व उपाययोजन

* डॉ.नेन्द्र रघटाटे,

संशोधन विभाग प्रमुख, श्री विज्ञानी नगर महाविद्यालय, नागपूर

सारांश:-

तणाव एक व्यापक संकल्पना आहे. मानव चिकित्सक प्राणि आहे. लोभ, क्रोध, मोह, द्वेष, काम, स्वार्थ इत्यादी त्याच्या स्वभावात अंतर्भूत आहेत. आधुनिकतेच्या परिणामांमुळेच सामाजिक परिवर्तन होत चालली आहेत आणि हे परिवर्तन सतत सामाजिक विघटन उत्पन्न करीत आहे. परिवर्तन सकारात्मक तसेच नकारात्मक होतांना दिसतात. नकारात्मक सामाजिक परिवर्तन समाजात अव्यवस्था आणि असंतुलन निर्माण करते. आधुनिक समाजात ज्याही समस्या उद्भवल्या त्या स्व (Self) आणि समाज (Society) यामध्ये संबंध प्रस्थापित न झाल्यामुळेच. सामाजिक संबंधात दुरावा निर्माण करण्यात पुढील बाबी प्रामुख्याने कारणीभूत ठरल्या ज्यात- अद्युनीकीकरण, औद्योगिकीकरण, तांत्रिकीकरण, पूंजीबाजार, इत्यादी प्रमुख आहेत. सामाजिक संदर्भचे हून्यांकन करणे दर्शनशास्त्राचे (Philosophy) काम आहे. जे दर्शन सामाजिक संदर्भाला विसरतांना दिसते, तेव्हा समाजाला सुध्दा त्या दर्शनाचा विसर पडतो. तेव्हा सर्वप्रथम दैनंदिन ताणतणावाचे नियोजन कसे करावे हा बदलत्या काळामधला महत्वाचा प्रश्न आहे. सर्वप्रथम आपण या गोष्टिचा विचार करायला हवा की, मी कशाचा नॉर्मल म्हणतो? या करिता सर्वप्रथम नॉर्मल, अॅबनॉर्मल यांचा विचार व्हायला हवा. तेव्हा टेंशन म्हणजे काय? तणाव किंवा टेंशन नक्की कुठे निर्माण होत? कसे निर्माण होते? टेंशनचा उहापोह करतांना आपण विचार आणि भावना या दोन समस्यांवर जास्त भर देणार आहोत. टेंशन निर्माण होण्यासाठी प्रथम आवश्यकता असते ती केंद्रबिंदूची अर्थात focus अथवा focal point ची. केंद्रबिंदूचे वर्गीकरण, वास्तवता आणि काल्पनिकता असे दोन मुख्य केंद्रबिंदू असतात. या केंद्रबिंदूंच्या सभोवताली सुरू होतात विचार. विचारांच्या बरोबरीने येणाऱ्या भावना तीव्र नकारात्मक किंवा सकारात्मक. यालाच आपण 'टेंशन' म्हणतो त्याचेही अनुरूप आणि विरुद्ध असे दोन्ही भाग आहेत. तेव्हा यात सांधा जुळवता यायला हवा. याव्यतिरिक्त, मानवाला असे लक्षात यायला लागले की त्याच्या मनावरील ताण-तणाव कमी करता येतो आहे. त्याला त्याचा एक उपाय सुचला तो म्हणजे उपासना, सर्व खेळ तथा व्यायाम प्रकारांमध्ये आपल्या भावनांचे नियोजन करण्याची प्रचंड शक्ती असते. 'घडणारा' आणि 'जाणवणारा' यात कसा फरक पडू शकतो हे सुध्दा लक्षात घ्यायला हवे तरच उपरोक्त संदर्भातील दैनंदिन कलह संपुष्टात येण्यास मदत होऊ शकते व याकरिता मदत होते ती योगसाधनेची.

संशोधन पध्दती :- याकरिता मी जी संशोधन पध्दतीचा वापर करणार आहे ती म्हणजे 'चिकित्सक विश्लेषण पध्दती'.

Copyright © 2022 The Author(s); This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited

प्रस्तावना :

समाज एक व्यापक संकल्पना आहे. साधारणतः व्यक्तित्वाच्या समुदायाला समाज ही व्याख्या दिली जाते. परंतु प्रत्येक समुह वा झुंड समाज होत नाही. बाजारात एकत्रीत जमलेला जनसमुदाय समाज म्हटल्या जाऊ शकत नाही. समाज म्हणजे तो ज्याचा एक सार्थक उद्देश असतो. समाज काही मूर्त पदार्थ नसून ती अमूर्त अशी संकल्पना आहे. सामाजिक संस्थेत जसे - कुटूंब, विवाह, धर्म, शिक्षण, अर्थ इत्यादी घटक मिळून समाजाची निर्मिती करतात. मॅकाईव्हर ने समाजाला संबंधाचा आधार मानले आहे.¹ समाजामुळेच मानवामानवांमध्ये संबंध प्रस्थापित होतात. व उपरोक्त तत्त्वज्ञांचे मत अगदी बरोबर आहे.

मानव चिकित्सक प्राणि आहे. लोभ, क्रोध, मोह, द्वेष, काम, स्वार्थ इत्यादी त्याच्या स्वभावात अंतर्भूत आहेत. या सर्वांचा कल्याणकारी कार्य करण्याकरिता प्रेरीत करते. आत्मविकासाकरिता परिवर्तनाची आवश्यकता भासते. आज आपण जे परिवर्तन बघतो ते सामाजिक परिवर्तनाचे फळच आहे. हे परिवर्तन आधुनिकतेच्या परिणामांमुळेच दिसून यायला लागले. यामुळे समाजात सतत परिवर्तन होत चालली आहेत आणि हे परिवर्तन सतत सामाजिक विघटन उत्पन्न करीत आहे.

सामाजिक संबंधामध्ये वर्तमानकाळात जो दुरावा निर्माण होत चालला आहे तो समाजाला किती क्षतीग्रस्त करत चालला आहे. याला दूर केल्या जाऊ शकते काय? किंवा या दुराव्याला निर्माण करणारे कारण काय? याचा सुध्दा विचार व्हायला हवा. सामाजिक संबंधांमध्ये पारंपरिक मूल्यांना कोणतेच स्थान आधुनिकतेमध्ये राहिलेले दिसत नाही असे सर्वसाधारणपणे अनुभवाला येते. आधुनिकतेमुळे भौतिक मूल्य प्रभावी होत चालले आहेत ज्यामुळे खोटे बोलणे, स्वार्थ, बेईमानी, कलह, चोरी, अयोग्य वर्तनात वाढ होताना दिसते आहे. ईलियट आणि मौरिल यांनी याच प्रकारच्या सामाजिक परिवर्तनाला सामाजिक संबंधामध्ये अधःपतनाचे प्रमुख कारण मानतात. त्यांचे मते, 'सामाजिक विघटन तर त्या किंमतीचा भाग आहे जो सामाजिक परिवर्तनाकरिता समाजाला चुकवावा लागत आहे.'²

वरिल तत्त्वज्ञांचे मत अगदी बरोबर वाटते जेव्हा आपण समाजात निर्माण होणारा कलह, भांडण, तंटे संघर्ष बघतो तेव्हा यांचे मत पटायला लागते.

परिवर्तन सकारात्मक तसेच नकारात्मक होताना दिसतात. नकारात्मक सामाजिक परिवर्तन समाजात अव्यवस्था आणि अरांतुलन निर्माण करते ज्यामुळे सामाजिक संबंध प्रभावित होताना दिसतात. प्राचिन मूल्य आणि आधुनिक मूल्य आपापसात भिडतात. त्यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो आणि आधुनिक मूल्ये जास्त प्रभावि

होतांना दिसतात. रीती-रिवाज आणि परंपरा तसेच आधुनिकता एकमेकांमध्ये द्वंद्व करतांना आढळते. ज्यामुळे समाजात अनुशासन ढासळतांना दिसते किंवा सामाजिक व्यवस्था कोलमगतांना दिसते ज्यामुळे सामाजिक व्यवस्थेला संचालित किंवा नियंत्रित करणारे साधन आपला प्रभाव गमावितांना दिसून येते. या संघर्षाच्या परिणामस्वरूप भ्रम आणि संघर्षाचा जन्म होतो.⁹ आणि असा संघर्ष समाजासाठी घातक ठरणारा आहे. तसेच अशा प्रकारचा संघर्ष सामाजिक संबंध प्रभावित व नष्ट करतांना दिसतो व याचा परिणाम म्हणजे एक दुसऱ्यापासून दुरावा. याचा सर्वात जास्त परिणाम कुटूंब या संस्थेवर झालेला दिसून येतो. संबंधांमध्ये संवेदनेचा कमिपणा जाणवायला लागला आहे. निष्ठा, प्रेम, समर्थन, बंधुता, या प्रकारच्या क्रिया नष्ट होतांना दिसते आहे. याच्या जागी वॉर्ड कृत्य, अवांछित क्रिया यायला लागल्या आहेत. व्यक्ति व्यक्तिंपासून दुरावत चालला आहे. याचा परिणाम म्हणजे आपापसातील संवाद हरवत चालला आहे व नात्यांमध्ये दुरावा, कटुता निर्माण होतांना दिसते आहे. ज्यामुळे अंतर्गत रित्या मानवांमध्ये क्रोध निर्माण करायला एकप्रकारे हवाच मिळते आहे.

आधुनिक समाजात ज्याही समस्या उद्भवल्या त्या स्व (Self) आणि समाज (Society) यामध्ये संबंध प्रस्थापित न झाल्यामुळेच. बालशोषण, बालअपराध, क्षेत्रवाद, व्यक्तीवाद, जातिवाद, सांप्रदायिकता, राष्ट्रीय एकात्मतेची समस्या, स्त्रियांच्या समस्या, आतंकवाद, पर्यावरण असंतुलन, प्रदुषण, काळा पैसा, भ्रष्टाचार समाजात अनैतिकता अनाचार इत्यादी अनेक समस्या याच कारणाने उत्पन्न झालेल्या आहेत. सामाजिक मूल्यांना काहिही किंमत राहिली नाही. एकंदरीत भीतीचे, दडपशाहीचे वातावरण, समाजात निर्माण व्हायला लागले आहेत, ज्यामुळे मानवी समाजाच्या अधःपतनाला सुरुवात झाली असे म्हणायला काही हरकत नाही.

सामाजिक संबंधात दुरावा निर्माण करण्यात पुढील बाबी प्रामुख्याने कारणीभूत ठरल्या ज्यात - आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण, तांत्रिकीकरण, पूंजीबाजार, इत्यादी प्रमुख आहेत. या कारणांद्वारे दिवसेंदिवस सामाजिक संबंधात, व्यक्तीव्यक्तींमध्ये निर्माण होणारा ताण-तणाव व हाच खऱ्या अर्थाने चिंतेचा विषय बनत चालला आहे. तसेच देशादेशांमध्ये होणारे युद्ध तसेच आत्ताच ज्याचा आपण सर्व सामना करतो आहे तो म्हणजे कोरोना व्हायरस हे सुध्दा चिंतेचे प्रमुख कारण आहे.

सामाजिक संदर्भाचे मूल्यांकन करणे दर्शनशास्त्राचे (Philosophy) काम आहे. जे दर्शन सामाजिक संदर्भाला विसरतांना दिसते, तेव्हा समाजाला सुध्दा त्या दर्शनाचा विसर पडतो. तरी या सर्व दृष्टीकोणातून सुध्दा या समस्येला बघायला हवे वा विचार करणे आज गरजेचे होऊन बसले आहे. तेव्हा सर्वप्रथम दैनंदिन ताणतणावाचे नियोजन कसे करावे हा बदलत्या काळामधला महत्वाचा प्रश्न आहे.

निश्चितपणे ताणतणावांना तोंड देता देता आपण अनेकदा 'मनोरुग्ण' अवस्थेत पोहोचतो हे सत्य आपण विसरता कामा नये.

तर सर्वप्रथम आपण या गोष्टीचा विचार करायला हवा की, की काशाला नॉर्मल म्हणतो? भाइया या बदलत्या काय कल्पना असाव्या? की सर्वसाधारण लोकांसारखाच आहे, तसेच की माझी सर्व कर्तव्ये,

जबाबदान्या व्यवस्थितपणे पार पाडतो म्हणजे मी नॉर्मल ही नॉर्मलपणची सर्वसाधारणपणे व्याख्या करण्यात येते. मी 'समाजसंमत' असे वागतो म्हणजे नॉर्मल अशीही एक व्याख्या आहे. मी लोकप्रिय, अधिकारपदावर, श्रिमंत, अनेक सुखे भोगणारा म्हणून नॉर्मल.... म्हणजेच यातल्या कोणत्याही एका किंवा सर्व घटकांच्या अस्तित्वावरच माझे 'नॉर्मल' पण अवलंबून आहे. माझ्या सर्व विचार आणि भावनांवर माझे नियंत्रण असणे म्हणजे मी नॉर्मल. म्हणजेच 'नॉर्मल' अवस्थेमध्ये मला कोणताही ताण कधीच यायला नको.

या उपरोक्त व्याख्येकडे जर एका संशोधकाच्या दृष्टीकोणातून पाहिल्यास आपल्या असे लक्षात येईल की, या व्याख्या 'नॉर्मल' या शब्दाकडे एक कायमची अवस्था म्हणून पाहत असते.

खरेतर 'नॉर्मल' नावाची खरेच काही अवस्था असते कां?... आपण रूम टेंप्रेचरला नॉर्मल असे म्हणतो. तेव्हा '0' लाही नॉर्मल म्हणता येईल, '100' लाही नॉर्मल म्हणता येईल. तेव्हा हा गुंता सोडवायचा कसा? हा गुंता असा सुटणारा नव्हे.

या करिता सर्वप्रथम नॉर्मल, अॅबनॉर्मल यांचा विचार व्हायला हवा, त्यांच्यातील रेषा आखता आली पाहीजे. नॉर्मल ही एक गतीशिल अवस्था आहे, ती कायमच निरंतर, गोठलेली, खंडीत अशी अवस्था नाही. ती अनेकवार अनुभवाला येईल परंतु कायमची असेलच असे नाही. ती अवस्था बदलुही शकते. म्हणजे नॉर्मल असणे हा एक अनुभव आहे. याचे रूपांतर केव्हा अॅबनॉर्मल अवस्थेत होईल हे सांगता येत नाही. मग त्यातून ज्याचा जन्म होतो ते आहे टेंशन.

तेव्हा टेंशन म्हणजे काय? तणाव किंवा टेंशन नक्की कुठे निर्माण होतं? कसे निर्माण होते? असा प्रश्न विचारला की आपल्यापैकी अनेक ताबडतोब वाहय जगाकडे आणि परिस्थितीकडे बोट दाखवतात. परिस्थितीमुळेच टेंशन निर्माण होते असे त्यांचे म्हणणे असते. परिस्थितीच तणावाला जन्म देते. म्हणजे अतिशय उत्तम परिस्थिती असेल तर टेंशन निर्माणच होणार नाही असा त्यांचा दावा असतो. परंतु सर्व बरोबर असतांनाही टेंशन कुठून आलं? तेव्हा या प्रश्नालाही वाव आहे. त्याच्या उत्तरादाखल आपण एवढेच म्हणू शकतो की तो तणाव निर्माण होतो आपल्या मनातून.

मनाचे Basic Unit म्हणजेच 'मूलभूत साधन' आहे मेंदूतील पेशी (Nerves cell-Neuron) असे विज्ञानाचा अभ्यास केल्यास आपल्याला कळते. मेंदूतील पेशी शरिरातील सर्वात अद्भूत अशा पेशी म्हटल्या जातात. त्या एकाचवेळी अनेक कामे करू शकतात. एखाद्या मल्टीस्कील्ड व्यक्तीसारख्या हया पेशी अष्टपैलू आहे आणि अष्टावघानी देखील आहे.

सर्वसाधारणपणे, मूर्त कार्याचा समावेश मज्जासंस्थेत (Nervous System) करण्यात येते, तर अमूर्त कार्य वर्तनातूनच अनुभवाला येतात. टेंशनचा उहापोह करतांना आपण विचार आणि भावना या दोन समस्यांवर जास्त भर देणार आहोत. मनाच्या इतर संस्था, त्यांच्या त्यांच्या अभिव्यक्तींसाठी विचार आणि भावना या संस्थांचाच उपयोग करतात. मनाच्या व्यापारांमध्ये सागरया निर्माण झाल्यास व्यक्ती मानसशास्त्रज्ञांचा सल्ला

घेतात. टेंशनचा उहापोह करतांना आपण 'विचारांचे धन, भावनांचे इग्नीशन आणि वर्तनाचे वाहन असा विचार करायला हवा व यातुनच टेंशन गती घेते!' हे सुत्र डोक्यात ठेवायला हवे.⁴ तेव्हा तणाव निर्माण करणा-या गोष्टिंचा प्रथम आपण विचार करावा.

टेंशन निर्माण होण्यासाठी प्रथम आवश्यकता असते ती केंद्रबिंदूची अर्थात focus अथवा focal point ची. म्हणजेच तणाव वा टेंशन चे सर्वप्रथम वर्गीकरण करायला हवे. एखादी व्यक्ती बोलताना म्हणते "सगळं उत्तम चाललंय हो, पण फक्त कामावर टेंशन आहे."....

या माणसाचा टेंशनचा केंद्रबिंदू एकमेव आहे. दुसरा म्हणतो, "काय सांगू तुम्हाला! घरात टेंशन, कामावर टेंशन, पैशाचे टेंशन, आजाराची चिंता, भवितव्याची भीती नंतर काय सांगू...." या माणसाचे टेंशनचे केंद्रबिंदू अनेक आहेत असे दिसून येते.

केंद्रबिंदूचे जसे एक वर्गीकरण झाले तसे आणखी दुस-या प्रकारेही वर्गीकरण करता येते. समजा, आपला एखादा मित्र म्हणतो की, "सगळं उत्तम आहे रे, चिंतेला अजिबात जागाच नाही..... पण, एकदा विचार आले ना.....". म्हणजे या गृहस्थाचा केंद्रबिंदू वास्तवतेतला नसून काल्पनिक आहे. माणुस आपली सर्जनशिलता कधीकधी चिंता वाढविण्यासाठी वापरतो. परिक्षा पार पाडल्यावर एखाद्या विद्यार्थ्याला निकालाची एवढी भीती वाटते की तो अपयशाची चित्रे गडद रंगवू लागतो आणि त्यात इतका गुंततो की, इतर शक्यता नजरेआड करतो. जणू आपण नापास झालोच आहोत अशा खात्रीने वागायला लागतो. 'ॲडव्हांस' मध्ये तणावाखाली जगण्याची सवय आपल्यापैकी अनेकांना असते. एव्हाना ती आधुनिक काळात जास्त प्रमाणात दिसून यायला लागली आहे. मार्क ट्वेन या प्रसिध्द बोधकाराचे म्हणणे आहे की, 'My life is full of misfortunes most of which do not occure..माझे आयुष्य ही अप्रिय घटनांची एक भली थोरली उतरंड आहे. परंतु त्यातल्या बहुतेक घटना प्रत्यक्षात येत नाहीत इतकेच!⁵ म्हणजेच आपण वास्तविकता सोडून कल्पना विश्वातच जास्त रमतांना दिसतो. याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे, म्हणूनही ही आजच्या समाजाची (तणावाची समस्या) ज्याचा विचार करणे आज समाजाची गरज बनत चालली आहे.

वास्तवता आणि काल्पनिकता असे दोन मुख्य केंद्रबिंदू असतात; त्याचप्रमाणे भुतकाळातलेही काही केंद्रबिंदू म्हणा किंवा घटना म्हणा वर्षाने वर्षे मनाला सतावत असतात. अशा घटनांचे आपण मनातल्या मनात वाढदिवस सुध्दा साजरे करीत असतो. म्हणजे भविष्यातील न घडलेले केंद्रबिंदू, वर्तमानातले केंद्रबिंदू आणि भूतकाळातले ठसठसणारे केंद्रबिंदू असेही एक वर्गीकरण करता येईल.

या केंद्रबिंदूंच्या सभोवताली सुरु होतात विचार जी कधीही न संपणारी प्रक्रिया आहे. टेंशनमध्ये असतांना जे विचार डोक्यात येतात त्यांची काही विशिष्ट लक्षणे आहेत. एकतर हे विचार अतिशय तीव्र (Intense) स्वरूपाचे असतात. आपल्याला या अवरथेत तटस्थ राहणे फारच कठिण होते. पुन्हा हे विचार सतत येणारे, सातत्यपूर्ण (Persistant) असतात. तसेच हे विचार पोखरणारे (Pervasive) सुध्दा असतात. ते सतत तुमच्या मनात

OPEN ACCESS

Original Research Article

घोंगावत असतात. तुम्ही कोणतेही काम करीत असला तरी ते विचार तुमची पाठ सोडीत नाही, अगदी आराम करतांना सुध्दा ते येतच असतात. याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे या विचारांबरोबरच आपआपसातील परस्परसंबंध ताणले जातात (Interpersonal Relations Affected). तीव्र, सातत्यपूर्ण, पोखरणान्या विचारांमुळे व्यक्तीच्या मनातला संघर्ष (Intrapersonal Conflict) तीव्र होतो. त्याचे प्रतिबिंब (Inter Personal) म्हणजे इतरांबरोबर होणारे आपले संघर्ष यावर पडते.

विचारांच्या बरोबरीने येणाऱ्या भावना तीव्र नकारात्मक पध्दतीच्या सुध्दा असतात. या भावनांचे प्रामुख्याने चार प्रकार आहेत. संताप-राग, चिंता, नैराश्य आणि खंत! इथे आपण त्यांना भावनांची घराणी म्हणत आहोत. याचे कारण असे की, अनेक त्यांच्या जवळपासच्या भावना त्या त्या घराण्यामध्ये मोडतात. उदा. राग-संतापामध्ये द्वेष, मत्सर, संशय, सूड, खून अशा अनेक भावना येतील. किंचीत शरीरात हुडहुडी भरण्यापासून ते छातीत धडकी भरणाऱ्या जबरदस्त भीतीपर्यंतचा संपूर्ण वर्ण पट चिंता (Spectrum range) या सदरात येईल. याच्या मागे मागे असुरक्षितता (Insecurity) आणि अनिश्चितता (Uncertainly) सतत लागलेली असते. कौटुंबिक, सामाजिक वातावरणामध्ये असा बॅकड्रॉप असेल तर तणाव निर्माण होण्याची शक्यता वाढते. माणूस सतत तणावात जगत असतो. चिंतेच्या गर्तेत बुडालेला दिसतो.

आता आपण तणावाची पाककृती पूर्ण करीत आणलेली आहे. केंद्रबिंदू विचार, भावना यानंतर येते ते वर्णन.

चिंतेचा सुर वेगळा लागला तर असते भिडस्त आणि मिळमिळितपणा. संतापाच्या आवेगात वर्तन आक्रमक होते. आपण आक्रमकरित्या एखाद्या गोष्टिकडे बघतो. नैराश्य आले की वर्तनात मरगळता आणि तटस्थता येते. जेव्हा खंत असते तेव्हा व्यक्ती आक्रमकतेची धार स्वतःकडेच वळवतो. स्वतालाच दोष देतो. यातुन तो कधिकधि स्वतालाच इजा पोहोचवितो.

यानंतर आपण ताणतणावाचे नियोजन कसे करावे याचा विचार करणार आहोत. म्हणजेच चिंतेचे रूपांतर काळजीमध्ये करणार आहोत. तसे झाले तर समाधानाचा क्षण फार दूर राहणार नाही. म्हणजेच काळजी (Concern) चिडचिड (Irritation), हळहळ (Sadness) आणि पश्चाताप (Regret) या नियोजन केलेल्या भावना होत त्यावर नियंत्रण मिळविणे शक्य होते. आपण आपल्या षडरिपुंवरसुध्दा विजय प्राप्त करू शकतो फक्त याकरिता मनात अदम्य शक्ति हवी व मनाला नियंत्रित करता आले पाहिजे.

प्राचिन मानवाला जेव्हा यातुन 'सुटकेचा आनंद' झाला असेल त्याबरोबरच त्याला, 'पुन्हा असं झालं तर' काय ? अशी चिंताही वाटली असणार. एका वाजुला आधुनिकीकरण अत्याधुनिक उपकरणांची निर्मिती, या सर्वांचा त्याच्या जिवनावर झालेला परिणाम म्हणा व त्यातुन ज्ञानाचा शोध हा रस्ता त्याने पकडला असेल. तर दुसरीकडे नैसर्गिक शक्ति किंवा तिच्या प्रदिकांना खूप ठेवले तर कोप टब्ले आणि अस्तित्व जपले जाईल असे त्याला जाणवले असेल. यासाठी ध्यान, उपासना या पध्दती जन्माला आल्या असाव्यात. एका अर्थाने

प्रत्यक्ष घटनेशिवाय फक्त या घटनेच्या आठवणींनीही निर्माण होणाऱ्या नकारात्मक भावनांना नियंत्रणात ठेवण्याचा तो प्रयत्न करित असावा.

याव्यतिरिक्त भावनांचे वर्गीकरण करण्याची आपली एक रूढ पध्दत म्हणजे - होकारार्थी 'पॉझिटिव्ह' आणि नकारात्मक 'निगेटिव्ह' भावना अशा दोन गटांमध्ये आपण त्यांचा समावेश करतो. Emotion या शब्दामध्येच 'motion' गती आहे. या इंग्रजी शब्दामागचा लॅटिन शब्दाचा अर्थ 'to stir up' म्हणजे ढवळणे असाच आहे.

आपण जेव्हा हे सरसकट वर्गीकरण करतो तेव्हा आपल्याला अजून एक गोष्ट अभिप्रेत असते आणि ती म्हणजे सर्व पॉझिटिव्ह भावना चांगल्या, उपकारक, तारक असतात म्हणून त्या आपल्या जीवनात हव्यात. त्यामुळे जिवन परिपूर्ण होते.

याचा पुढचा भाग म्हणजे 'सर्व निगेटिव्ह भावना या वाईट, अपायकारक, मारक असतात. म्हणून त्या जीवनातून बाद कराव्यात.' त्यांना जिवनातून हद्दपार करायला हव्यात. जर ही दोन्ही विधाने प्रत्यक्षात आली तर आपण अत्यंत आनंदी आणि परिपूर्ण जीवन जगू अशी आपली पुढची अभिप्रेत भूमिका असते.

थोडक्यात, उत्क्रांतीचा प्रवाह आणि त्याचाच एक भाग असलेला संस्कृतीचा ओघ यामध्ये पॉझिटिव्ह आणि निगेटिव्ह या दोन्ही टोकाच्या भावना होत्या, आहेत आणि भविष्यातही राहणार आहेत. तसेच त्यांच्यात तारतम्य बसविणे हे सुध्दा एक आव्हानच आहे ज्याचा आपण सातत्याने विचार करायला हवा. त्यांच्यात सांगड घालता आली पाहिजे.

तिव्र निगेटिव्ह भावनांचे अस्तित्व नाकारणे किंवा त्यांचा मला अनुभवच यायला नको असे म्हणणे म्हणजे, जमिनीवरून चालायचे आहे, परंतु जमिनीला व्हायला नको असे म्हणण्यासारखे आहे. जमिनीला स्पर्श न करता उडता येते, परंतु चालता येत नाही. चालायचे असेल तर जमिनीला स्पर्श होणारच. म्हणजेच या तीव्र नकारात्मक भावना माझ्या अस्तित्वाचा भाग आहेत, याचा मनोमन स्वीकार मी करायलाच हवा तरच जिवन सुकर होईल अन्यथा त्रास हा आपल्यालाच भोगावा लागेल व यातून पुन्हा निर्माण होते ते टॅशन. या स्वीकारानंतर मला काटेरी रस्त्याने चालताना, भर उन्हात अनवाणी चालताना, निसरड्या वाटेने चालताना माझा प्रवास कमी त्रासाचा व्हावा यासाठी प्रयत्न करावे लागतील. म्हणजेच निगेटिव्ह भावनेमध्येही मला अनुरूप आणि विरूप, तारक आणि मारक असे भाग करावे लागतील. विरूप निगेटिव्ह भावनांचे अनुरूप निगेटिव्ह भावनांमध्ये रूपांतरण म्हणजेच तनावाच्या नियोजनाची एक महत्त्वपूर्ण बाजू. ही गोष्ट जमवता आली पाहिजे.

अनुरूप निगेटिव्ह भावना मला विधायक उद्दिष्टाकडे नेणाऱ्या असतात, माझ्या कृतीला उचित गांभीर्य आणि बांधिलकी देतात म्हणून त्या उपयुक्त आहेत. या टप्प्यावरून मला उचित अशा पॉझिटिव्ह भावनांकडे जाणे सोपे जाईल याचा सतत विचार माणसाच्या मनात घोळत राहायला हवा.

OPEN ACCESS

Original Research Article

म्हणजेच पॉझिटिव्ह भावनांनाही नकारार्थि भावनांसारखेच अंशुरूप-विरूप किंवा उचित-अनुचित हे वर्गीकरण लागू पडते. उचित पॉझिटिव्ह भावनांचा विकास होण्यासाठी मला गाडी निर्मितीद्वारा वाढवायला हवी. जगणे अधिक अर्थपूर्ण बनविणे आस्वादक वृत्तीने जगणे, सौंदर्यदृष्टि जोपासणे हा माझ्या तणावाच्या नियोजनाचा अंगीकृत असा एक भाग आहे.

यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, ज्याला आपण रूढ भाषेत 'टेंशन' म्हणतो त्याचेही अनुरूप आणि विरूप असे दोन्ही भाग आहेत. त्यातले अनुरूप टेंशन अर्थात उपयुक्त टेंशन कोणते? तर जे टेंशन मला उद्योगांचे भान ठेवून प्रयत्नांवर भर घ्यायला सांगते ते अनुरूप टेंशन होय. ते मला माझ्या उद्योगांपासून दळु देत नाही. याव्यतिरिक्त, मानवाला असे लक्षात यायला लागले की त्याच्या मनावरील ताण-तणाव कमी करता येतो आहे. त्याला त्याचा एक उपाय सुचला तो म्हणजे उपासना. या पध्दतीच्या काही क्रियांमधूनही समाधानाची भावना तयार होते. शरीर-मनाचा तोल साधता येतो. तन्मयतेची, एकतानतेची अनुभूती होते आहे. असा अनुभव पुन्हा पुन्हा देता आला तर फारच छान, याचा विचार करणे खरच गरजेचे आहे व यातूनच योगासारखा विविध ध्यान पध्दतींचा जन्म झाला.

'असण्या' च्या समाधानाचे रूपांतर 'जगण्या'च्या समाधानामध्ये करा. ताण-तणावाचे नियोजन म्हणजे फक्त नकारात्मक भावनांशी संवाद नव्हे, तर सकारात्मक भावनांची निर्मिती, हा सुध्दा त्यातला महत्वाचा भाग आहे. सकारात्मक भावना आपण नियमित ध्यान, धारणा, उपासना केल्याने, योगाचा अभ्यास केल्याने हे सर्व शक्य आहे हे त्याला कळले.

सर्व खेळ तथा व्यायाम प्रकारांमध्ये आपल्या भावनांचे नियोजन करण्याची प्रचंड शक्ती असते. म्हणूनच तणावाचे नियोजन करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये शारीरिक हालचालींना महत्त्व आहे. खेळण्याच्या प्रक्रियेतला आनंद घेणे हे आपले उद्योग असायला हवे. त्यातल्या नैपुण्याला लगेच परफॉर्मन्स मध्ये बसवण्याची गरज नाही. आपल्या समोरचा स्पर्धक हा आपला शत्रु नसून आपले नैपुण्य सिध्द करण्याचे माध्यम आहे. अशा भावनेने स्पर्धकाकडे पाहिले तर खेळातील डावपेच आणि तंत्र पुरेशा अंशात डोक्याचा वापर करून अवगत करता येतात.

क्रिडा क्षेत्रातला हा उत्क्रांती-संस्कृतीचा भावनिक खेळ आपल्याला खुप काही शिकवितो. खिलाडुपणाची व्याख्या यातून निर्माण होते. हार-जीत ही कायमची नाही, नैपुण्यातून मिळणारे समाधान आणि ते वाढविण्याची घडपड महत्वाची आहे आणि म्हणून म्हणूनच असे म्हटले जाते की 'यशाने माजू नका, आणि पराभवाने खचन जाऊ नका.'

या व्यतिरिक्त आणखी एका महत्वाच्या प्रसंगी मानसिक तणावाचा उदभव होतांना व्यवहारात दिसतो व तो म्हणजे कौटुंबिक कलह अर्थात नवरा बायकोचे भांडण. या संदर्भात त्यांना हे सत्य कळलं तर त्यांच्यातला तणाव किती कमी होतो पहा... मी म्हणालो, "मला एखादा प्रसंग जसा भावला तसाच माझ्याजवळच्या

Original Research Article

व्यक्तीलाही जाणवायलाच हवा असा आपला हट्ट असतो. एकच वाक्य, संवाद वेगवेगळ्या माणसांना वेगळ्या तऱ्हेने अपील होऊ शकतात, हे आपण कधीकधी मान्य करू शकत नाही.... एकच संवाद आपल्याला सुध्दा वेगवेगळ्या तऱ्हेने नाही कां अपील होतं. एखादा गाण आपण अनेकदा ऐकलेलं असतं, तरी आपल्याला एखाद्या क्षणी ते खूपच अपील होतं'.⁶ तेव्हा आपण जसे वागतो तसेच दुस-यानेही वागायला हवेच असा अट्टाहास आपण सोडायला हवा नाहीतर कलहाला अंत नाही.

घडणारा प्रसंग (Actual Event) आणि जाणवणारा प्रसंग (Perceived Event) यात काय फरक असतो? तर जाणवणाऱ्या प्रसंगामध्ये, प्रत्यक्ष प्रसंगापेक्षा अनेक नव्या जागा त्यात भरल्या गेलेल्या असतात. आपल्या विचार-भावनांनी घडणाऱ्या प्रसंगाला हवा तसा आकार, उकार-उटाव दिल्या गेलेला असतो. आणि ही आपली निर्मिती जरी 'आपली' असली तरी सगळ्यांनी तिला तशीच्या तशी आपली म्हणावी असेही वाटत असते. पण त्याच प्रत्यक्ष प्रसंगामधल्या इतर सर्वांच्याही अशाच खास 'निर्मिती' असतात हे आपल्या लक्षातच येत नाही. 'घडणारा' आणि 'जाणवणारा' यात कसा फरक पडू शकतो हे सुध्दा लक्षात घ्यायला हवे तरच उपरोक्त संदर्भातील दैनंदिन कलह संपुष्टात येण्यास मदत होऊ शकते जे मानसीक ताण तणावास कारणीभूत ठरते.

सरतेशेवटी मला एवढेच म्हणावेसे वाटते की, मला अर्जुनामध्ये माझेच प्रतिबिंब दिसते. आपण सारेच तसे वास्तवाला यथाशक्ती तोंड देणारे ... सर्व सामान्य नियमांचे सर्वसाधारण पालन करणारे, अर्जुनाप्रमाणे असामान्य गुणवत्तेचे नसलो तरी तणावग्रस्ततेमध्ये त्याच्याजवळ जाणारे. तणावाचे नियोजन करण्यातला पहिला दिलासा तर इथेच आहे. असामान्य गुणवत्तेचा अर्जुनसुध्दा तणावग्रस्त होऊ शकतो. ज्याचा सखा कृष्ण, बंधु युधिष्ठीर, पत्नि द्रौपदी असा माणुसही मानसीक तणावाखाली येतो. ज्याने या आधी अनेक युध्द जींकली असा अनुभवी माणुसही, परिपक्वता यावी अशा वयातही विषादग्रस्त होतो.....मग हरकत नाही. माझी तणावग्रस्तता स्वीकारणे हा मला मिळालेला पहिला संदेश.

बरं, ही विषादग्रस्तता किती?

गात्रेची गळती माझी, होतसे तोंड कोरडे

म्हणजे शारीरिक प्रतिसादाची तिव्रता थेट अनंत चिंतामणी थाटाची।

शरीर सुटतो कंप, उभे रोमांच राहती।

गांडीव न टिके हाती, सगळी जळते त्वचा।।⁷

निष्कर्ष :

म्हणजे मी सर्वापासून काही वेगळा नाही फक्त यांना त्या भावनांचे, टेंशनचे नियोजन करता आले व ते त्यातून सुखरूप बाहेर पडले तसे आपणाला करता यायला हवे. आपल्यालाही आपल्या भावनांवर विजय मिळविता यायला हवा तरच संयमित जिवण आपणही जागू शकू व हे शक्य आहे असा विश्वास सर्वप्रथम

OPEN ACCESS

Original Research Article

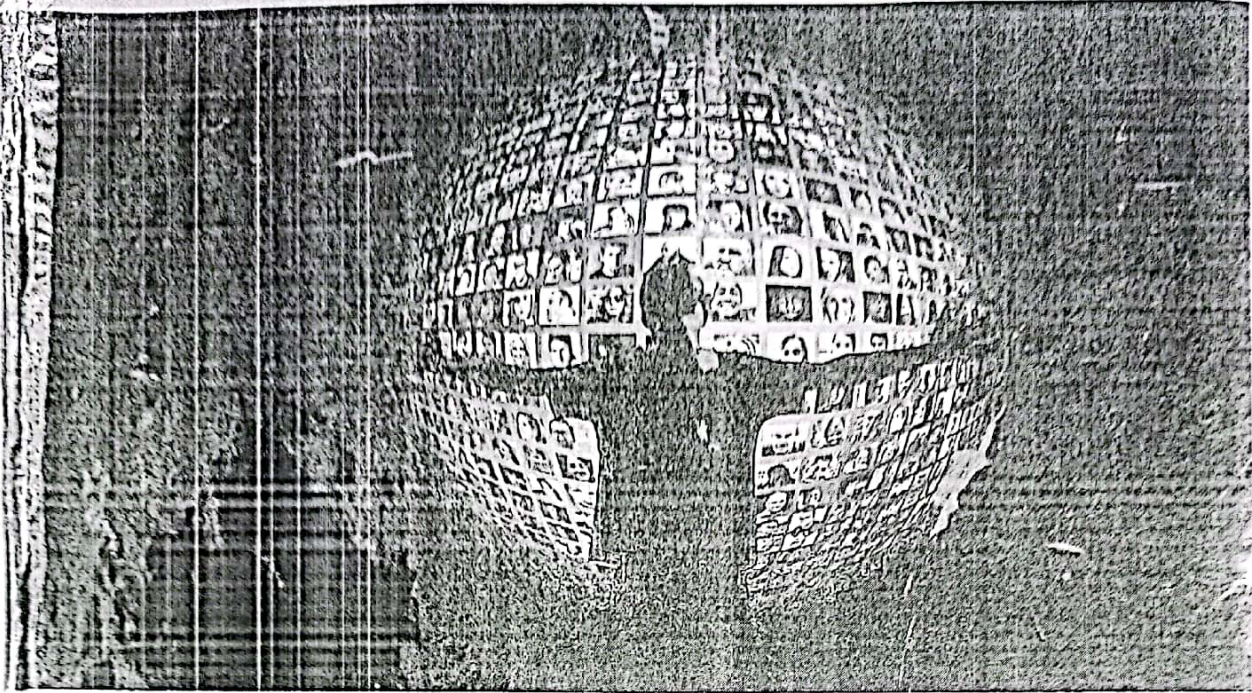
बाळगायला हवा तर आपणही अर्जुन बनू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ व सूची:

- प्रा. अशोक कुमार वर्मा, 'प्रारंभिक समाज एवं राजनैतिक दर्शन' प्र.क्र. 21, मोतीलाल बनारसीदास 2006
- ईलियट आणि भौदिल, 'सोशल डिसऑर्गनायझेशन', पृ. क्र. 25
- ए.आर.एन. शिवास्तव, 'भारतीय सामाजिक समस्याए' (संपादित), पृ. क्र. 25
- डॉ. आनंद नाडकर्णी, 'विषादयोग (ताण तणावाचे नियोजन)' मॅजेस्टीक प्रकाशन, मुंबई, 2004, पृ. क्र. 8
- पुनश्च पृ. क्र. 8, 9
- पुनश्च पृ. क्र. 123
- पुनश्च पृ. क्र. 124
- एम. पी. चौरसिया, 'अनुप्रयुक्त नीतिशास्त्र' मोतीलाल बनारसिदास दिल्ली 2001

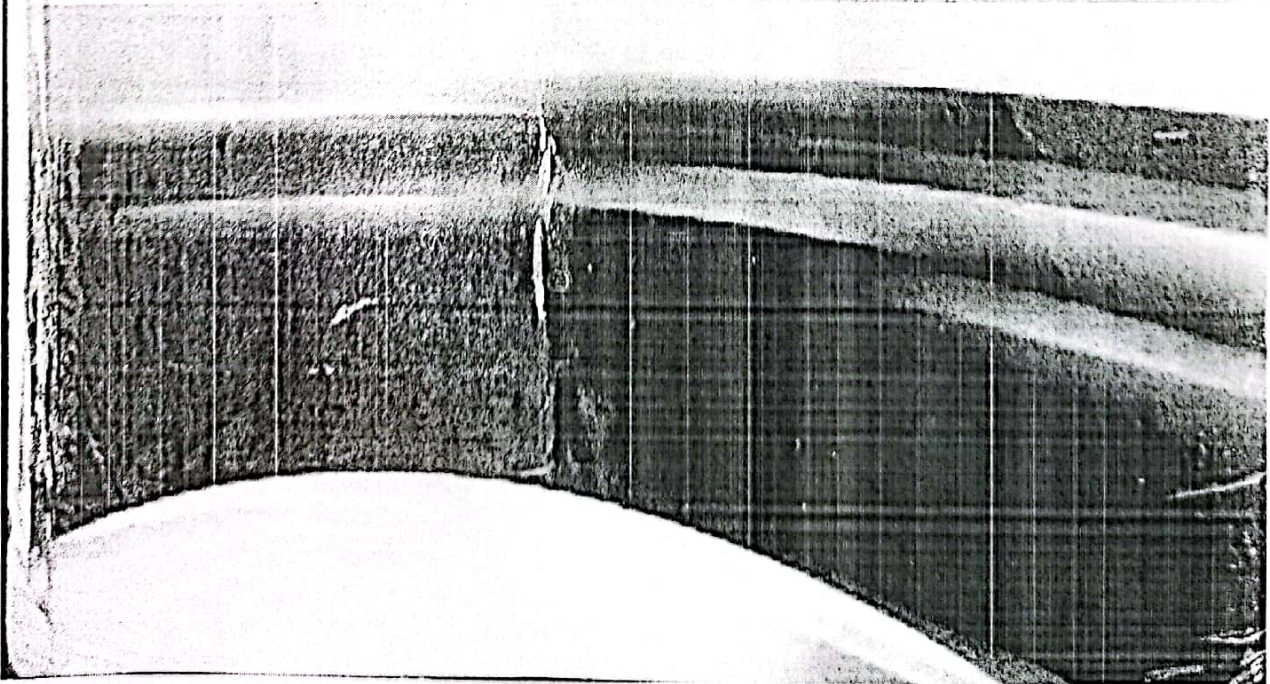
Cite This Article:

* डॉ.नरेन्द्र रघटाटे, (२०२२) चकविणारे मानसिक तणाव :एक समस्या व उपाययोजन,*Electronic International Interdisciplinary Research Journal, Volume No. XI (Special Issue-II), 160-169.*

Environmental Social Issues Problems and Continuous Development

Dr. Dilip Barsagade

Scanned with CamScanner

Environmental Social Issues Problems and Continuous Development

Editor

Dr. Dilip Barsagade

Assistant Professor

Fule-Ambedkar College of Social Work,
Gadchiroli

Publisher

**Shriyanshi Prakashan
Agra**

Scanned with CamScanner

Publisher

Shriyanshi Prakashan

8, Gandhi Nagar, Near Paliwal Park ,

Agra-282003 - UP (India)

**Branch office- A-31/119, Mata Mandir, Gali No-2, Maujpur,
New Delhi-110053**

Environmental Social Issues Problems and Continuous Development

Edited by- Dr. Dilip Barsagade

Published by- Alok Shrivastava Shriyanshi Prakashan, Agra
Year-2022

© : Editor

First Edition : 2022

ISBN : 978 -93-81247-45-7

No part of this book covered by the copyright here on may be reproduced or used in any form or by any means-graphics, electronic or mechanical including but not limited to photocopying, recording, taping, web distribution, information ,network or information storage and retrieval systems-without the written permission of the publishers.

The Editor, Authors and /or Publishers would not be responsible for any loss/damage including by the user of this book for any mistake that have inadvertently crept in.

The editor and publisher will not be responsible for any copyright infringement, the author will be fully responsible

Laser - Manoj Graphics, Agra

Printer - pooja Press, Agra

Scanned with CamScanner

Contributors' List

- 1- **E.Sharada, K.Y.Karuna and Dr.Veerabathini Manohar**
Lecturer in Chemistry,
Government Degree and P.G College, Siddipet
(Autonomous), Telangana-502103
- 2- **Mr. Shariqæ S. Shaikh**
Head and Assistant Professor
Department of Physics
Late Ku. Durga K. Banmeru Science College, Lonar, Dist. Buldana
M.S-443302
- 3- **Dr.Suresh Namdeo Gawai**
(M.Com.,M.Phil., Ph.D.)
ShriShivaji Science and Arts College, Chikhli
- 4- **Jayshree**
p. more Gilani science college Ghatangi
- 5 **Dr. Mahvish Anjum**
Assistant Professor
Department of Geography
Prof. Rajendra Singh (Rajju Bhaiya) University, Prayagraj
- 6- **Dr. Prakash Sannakkanavar**
Assistant Professor and Research Guide
Department of Studies in Education.
Karnataka State Akkamahadevi Women's University
Jnanashakti Campus, Torvi, VIJAYAPURA-586108

- 7- **Balram Singh***
Assistant Professor, Maharana Pratap Govt. P.G. College, Hardoi
- 8- **Bodising Narah**
Assistant Professor, Department of Education
Purbanchal College, Silapathar, Assam (India)
- 9- **Pavithra A.V,**
Ph.D. Scholar
Davanagere University, Karnataka
Research Guide: Dr.Lokesha M.U
Davanagere University, Karnataka
- 10 **डॉ. आशीष कुमार**
सह आचार्य समाजशास्त्र
एस.जी.जी. राजकीय महाविद्यालय, बाँसवाड़ा
- 11 **डॉ. श्री. नरेन्द्र रघटाटे**
सहाय्यक प्राध्यापक
तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख
श्री विज्ञाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर

CONTENTS

- 1- **Environmental Social Issues Problems and Continuous Development**
E.Sharada, K.Y.Karuna and Dr.Veerabathini Manohar 01-20
- 2- **Gender Equality: Issues And Challenges**
Mr. Sharique S. Shaikh 21-44
- 3- **Priority Issues of Environment And Sustainable Development In India**
Dr.Suresh Namdeo Gawai 45-56
- 4- **The Study On Environment Social Issues Problems And Continuous Development**
Jayshree p 57-66
- 5- **Role of Entrepreneurship in the Development of Small-scale Industry Sector**
Dr. Mahvish Anjum 67-76
- 6- **Environment and Psychological Development of Human**
Dr. Prakash Sannakkanavar 77-90
- 7- **Environmental Degradation: Causes, Human Impact And Disease Transmission**
Balram Singh* 91-98
- 8- **Gender Equality in Education: Significant Role of Academic Environment and Socio-culture in Reinforcing Gender Equality**
Bodising Narah 99-112

9- Save Paper Save Green-promotion of Environmental Justice Through Green Social Work Practice

Pavithra A.V.

113-126

10- पर्यावरणीय सामाजिक मुद्दे सामस्याएँ एवं विकास

डॉ. आशीष कुमार

127-146

11- ईम्बेन्सुअल कान्टचे आदेशावादी तत्त्व : एक विवेचन

डॉ. श्री. नरेन्द्र रघटाटे

147-162

CHAPTER-11

ईम्यॅन्युअल कान्टचे आदेशावादी तत्त्व : एक विवेचन

डॉ. श्री नरेन्द्र रघटाटे
सहाय्यक प्राध्यापक
तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख
श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय,
नागपूर

• Abstract -गोषवारा :-

प्रस्तुत अध्ययन नितिशास्त्राच्या अतिनीतिशास्त्र या उपशास्त्राच्या अंतर्गत असले तरी त्याचा संबंध नीतिशास्त्रातील दुसरी उपशाखा आदर्श नीतिशास्त्र यांच्याशी आहे. नैतिक आचरण इच्छा स्वातंत्र्या शिवाय शक्य नाही. कान्टचा असा विश्वास आहे की, जर सामान्य मनुष्याने नैतिक नियमांच्या स्वरूपाचा विचार केला तर त्याला हे स्पष्ट होईल की नैतिकतेच्या प्राग्नुभविक नियमांचे स्वरूप अनिवार्य आदेशां सारखे असते. नैतिक नियमांचे ज्ञान व्यक्तीला त्याच्या व्यावहारिक बुद्धी (Practical Reason) द्वारेच मिळते. व्यावहारिक बुद्धिद्वारा नैतिक नियमांचा सहजरित्या बोध होतो. म्हणून विवके वा बुद्धी (व्यावहारिक बुद्धी विवेकाचाच एक प्रकार आहे) चे आदेशच नैतिक नियम होत. तोच कर्तव्या-कर्तव्याचा निर्णय करतो. बुद्धिवादानुसार, नैतिक नियमांचे स्वरूप सामान्य (Universal) असते. नियमसुध्वा दोन प्रकारचे आहेत - १) आकारात्मक (Formal) आणि २) द्रव्यात्मक (Material) नैतिक आदेशांचे पहिले व महत्वाचे वैशिष्ट्य हे आहे की, त्यांचे स्वरूप सार्वत्रिक असते. नैतिक आदेशांचे दुसरे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे यांचे आदेशात्मक स्वरूप हे होय. येथे ईम्यॅन्युअल कान्ट व आर एम हेयर यांच्या आदेशात्मकतेच्या तत्वांची तुलना केलेली आहे. निष्कर्षरूप म्हणता येईलकी संपूर्ण नीतिची भाषा आदेशपर नाही आणि दुसरे, मूल्यनात्मक नीतिची भाषा सार्वत्रिक स्वरूपाची नसते.

- **Origin of Research Problem** -संशोधनाच्या समस्येचा उगम :-

नैतिक भाषेच्या स्वरूपाविषयीची चर्चा पद्धतशीरपणे G.M.Moore यांच्या 'Principia Ethica' या ग्रंथापासून सुरुवात झाल्याचे समजण्यात जरी येत असले तरी आणि अतिनीतिशास्त्राचा उगम 'Principia Ethica' असल्याने नमूद करण्यात येत असले तरी असे चिंतन यापूर्वी बवर्ले आणि ह्यूम ह्यांच्या लिखाणात सुद्धा दिसून येते.

अधिनितिशास्त्रात विभिन्न सिद्धांत-निसर्गवाद, न-निसर्गवाद, भावनिकवाद, आदेशवाद, इ. दिसून येतात. त्यातल्या-त्यात आदेशवाद हा अलिकडील साठ वर्षातच प्रत्ययास यायला लागला आहे, असे समजण्यात येते. परंतु नैतिक तत्वांच्या स्वरूपाविषयीचे चिंतन करतांना इम्प्युन्युअल कान्ट यांनी सुद्धा आदेशवादी भूमिका स्वीकारून नैतिक निर्णय हे 'नैतिक आदेश' (Moral law) असल्याचे म्हणतात. आर एम हेयर प्रमाणे कान्टने सुद्धा नैतिक निर्णयाचे पर्यायाने नितिच्या भाषेचे स्वरूप सांगतांना सार्वत्रिकतेची संकल्पना अत्याधिक महत्वाची असल्याचे नमूद केले आहे. किंवाहुना सार्वत्रिकतेच्या अभावात कुठलेही नैतिक निर्णय असूच शकणार नाही असे त्यांचे मत दिसून येते.

- **Interdisciplinary Relevance** आंतरशाखिय संबंध :-

प्रस्तुत अध्ययन नितिशास्त्राच्या अतिनीतिशास्त्र या उपशास्त्राच्या अंतर्गत असले तरी त्याचा संबंध नीतिशास्त्रातील दुसरी उपशाखा आदर्श नीतिशास्त्र यांच्याशी आहे.

त्याचप्रमाणे एखादे नैतिक निर्णय सार्वत्रिक असू शकते का? याविषयी चिंतन करतांना विधीशास्त्रातील तत्वांशी त्याचे नाते जोडणारे दिसत असल्यामुळे आपल्या अध्ययनाचा संबंध विधीशास्त्राशी सुद्धा जोडता येवू शकतो.

नैतिक निर्णय मानवी आचरणाला मार्गदर्शक आणि सार्वत्रिक ठरत असतील तर आणि मनुष्य एक सामाजिक प्राणी असेल तर आपल्या अध्ययनाची उपयोगिता समाजशास्त्रीय अध्ययनाकरीता प्रस्तुत ठरावी.

- **Review of Research And Development In The Subject**

- **International status-** आंतरराष्ट्रीय स्थिती:-

- Denise Meyerson (1979) 'Against Prescriptivism in Ethics
- Harry J. Gensler (1976) 'The prescriptivism in Completeness Theorem -Mind 85(340)589-596

- Anthony Skelton(2001) Review of R.M.Hare Sorting out Ethics (Review) Australian Journal of Philosophy 79(4)583-585

उपरोक्त लेखाद्वारे असे दिसून येते की, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सार्वत्रिकता, आदेशवाद यावर कार्य सुरु आहे.

▪ **National Status-राष्ट्रीय स्थिती:-**

- D. Y. Deshpande- 'Ethical problems'
- S. W. Gaidhane – "मूल्य निवेदन एक अतिनीतिशास्त्रीय चिक्रिस्ता" (अर्थ आणि निकषाविषयी, मूरच्या "चांगले" या मूल्यपदाची चिक्रिस्ता)

उपरोक्त लेखाद्वारे असे दिसून येते की, राष्ट्रीय स्तरावर सार्वत्रिकता, आदेशवाद यावर कार्य सुरु आहे.

▪ **Significance of the study:- अभ्यासाची प्रासंगिकता**

प्रस्तुत अध्ययनाद्वारे २० व्या शतकातील अधिनीतिशास्त्रीय तत्वज्ञान आर. एम. हेअर यांच्या अधिनीतिशास्त्रीय चिंतनाची तुलना १९व्या शतकातील बुद्धीवादी तत्वज्ञ इमॅन्युअल कान्ट च्या मताशी करण्यात येणार असून नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयीचे चिंतन केवळ २०व्या शतकातच नव्हे तर तत्पूर्वीही झालेले आहे हे दाखवू. त्यासोबतच अधिनीतिशास्त्रात अशा तौलनिक अध्ययनाला भरपूर वाव असल्याचे दिसून येईल.

• **Objective- प्रकल्पाची उद्दिष्टे :-**

या संशोधन प्रकल्पाची खालील उद्दिष्टे आहेत.

- मानवी आचरणाच्या संदर्भात सार्वत्रिकता या संकल्पनेचे अध्ययन करणे.
- आर.एम.हेअर यांच्या नीतिच्या भाषेविषयक मतांचा अभ्यास करणे.
- इमॅन्युअल कान्ट यांचे नीतिविषयक मत जाणणे.
- इमॅन्युअल कान्ट आणि आर.एम.हेअर यांच्या उपरोक्त मताची परस्पर तुलना.
- नैतिक निर्णयाला वस्तुनिष्ठता असू शकते काय? या समस्येचा विचार करणे.

• **Hypothesis. सिध्दांत कल्पना :- 'जर एखादे कार्य 'योग्य' आहे**

तर त्यास 'करायला पाहिजे' ही भावना त्यात अंतर्भूत असते. अतः हा सिध्दांत 'आहे' आणि 'पाहिजे' ('is' and 'ought') च्या भेदासंदर्भात आपल्याला संकेत देतो. परंतु भावनेचे काय करायला पाहिजे म्हणजेच नैतिक नियमांचा फक्त आवारच त्याच्या सिध्दांता द्वारा निर्धारित होतो'- सिध्द करायचे आहे.

• **Research Methodology.** संशोधन पद्धती :-

प्रस्तूत अध्ययन तौलनिक स्वरूपाचे असल्यामुळे आपण विश्लेषणात्मक आणि संश्लेषणात्मक ह्या दोन्ही संशोधन पद्धतींचा अवलंब करू.

• **प्रस्तावना (Introduction) :-**

आधुनिक पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात ईम्ब्युअल कान्टचे तेच स्थान आहे जे प्लेटो आणि अॅरिस्टॉटलचे ग्रीक इतिहासात आहे. ज्याप्रमाणे ग्रीक तत्त्वज्ञानाच्या अध्ययनाचा केंद्रबिंदू प्लेटो तथा अॅरिस्टॉटलला मानल्या जाते त्याचप्रमाणे आधुनिक तत्त्वज्ञानाच्या अध्ययनाचा केंद्रबिंदू कांट हा होय.

कांटची सर्वात महत्वपूर्ण कशती म्हणजे त्याचे 'Critic of Pure Reason' हे होय जे १७८३ मध्ये प्रकाशित झाले. यानंतर जवळ-जवळ विसेक वर्षे कांट करिता सतत परिश्रम व त्यातून मिळणाऱ्या उपलब्धीचे राहिले. ही गोष्ट त्यांच्या ग्रंथाच्या सूची वरून स्पष्ट होते. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या कशती पुढिलप्रमाणे. 'Critic of pure Reason' (1st edition 1787), 'Critic of Practical Reason' (1787), 'Critic of Judgement' (1790),

कांटच्या तत्त्वज्ञानात्मक चिंतनाचा प्रारंभ देकात तथा लाईबनिझच्या बुद्धिवादी परंपरेच्या प्रभावाचे फलित आहे. या परंपरेचा उच्चांक हा क्रिश्चियन वुल्फच्या 'स्थूल मेटॅफिजिक्स' मध्ये आढळतो. यांच्याअनुसार, आपले सर्व ज्ञान एकतर वैज्ञानिक असते किंवा ते वैज्ञानिक होऊ शकते. वैज्ञानिक ज्ञानाशी तात्पर्य हा होय की, ज्ञान पूर्ण, सुव्यवस्थित, प्राग्नुभविक आणि सुनिश्चित असते. या बुद्धिवादी परंपरेनुसार, संसारातील सर्वच वस्तु, मग त्यांचा अनुभव आपल्याला मिळो अथवा न मिळो ते सिध्दांततः जाणल्या जाऊ शकते. बुध्दिवर निस्सिम श्रध्दा ठेवणारे हे तत्त्वज्ञान बुध्दिव्या शमतेची कोणतीही मर्यादा स्वीकार करित नाही. या परंपरेनुसार तत्त्वमीमांसा आणि प्राग्नुभविक विज्ञान वैध आहे. यात उपलब्ध असणाऱ्या निश्चिततेची तुलना ही गणिताच्या सिध्दांतात असणाऱ्या निश्चिततेशी केल्या जाऊ शकते.

नैतिक आचरण इच्छा स्वातंत्र्या शिवाय शक्य नाही. परंतु जर सत्ते तत्त्वमीमांसात्मक ज्ञान शक्य असेल तर ते एकाच बाजूने म्हणजेच वैज्ञानिक संशोध

जांच्या क्षेत्रातच उपयोगी पडते तरीच ते सार्थक नियमांनी यशस्वी क्षेत्रापर्यंत विस्तारून होऊ शकते. वैज्ञानिक जगतातील अनेक नियमांविकी एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण नियम म्हणजे सांख्यिक कारणतेचा नियम होय, ज्याशिवाय वैज्ञानिक ज्ञान शक्य नाही.

'लिटिक ऑफ प्युअर रिजन' या पुस्तकाच्या निष्कर्षांच्या प्रास्ताविक करत म्हणतो, 'जर तांच्यानी भरलेले आकाश आहे आणि माझ्या ज्ञानमध्ये यापेक्षा जास्त विषयी प्रशंसा आणि भीतियुक्त श्रद्धेच्या भाव उत्पन्न होतो.' याने 'तांच्यानी भरलेले आकाश' याच्याशी कान्टचा तात्पर्य नैसर्गिक जगताशी आहे जे अनिवार्य, सार्वत्रिक नियमांचे प्रदर्शन करते.

कान्टचा असा विश्वास आहे की, जर सामान्य मनुष्याने नैतिक नियमांच्या स्वरूपाचा विचार केला तर त्याला हे स्पष्ट होईल की नैतिकतेच्या प्रागुभयिक नियमांचे स्वरूप अनिवार्य आदेशां सारखे असते.

नैतिक नियमांचे ज्ञान व्यक्तीला त्याच्या व्यावहारिक बुद्धी (Practical Reason) द्वारेच मिळते. व्यावहारिक बुद्धिद्वारा नैतिक नियमांचा सहजरित्या बोध होतो. अतः आचरणा संबंधी कोणतेही निर्देश व्यावहारिक बुद्धिच देऊ शकते. मनुष्यात दोन तत्त्व असतात, एक म्हणजे विवेक (Reason) आणि दुसरी भावना (Sensibility). ईच्छा, क्रोध, इ. भावनांचे रूप आहेत. परंतु बुद्धी किंवा विवेकाचे स्थान मनुष्याच्या स्वभावात खूपच महत्त्वपूर्ण ठरते. मनुष्यातून विवेकाला काढून टाकल्यास नैतिकता लोप पावते कारण यामुळे मनुष्याचे कर्म हे पशुतूल्य ठरते. म्हणून विवेक वा बुद्धी (व्यावहारिक बुद्धी विवेकाचाच एक प्रकार आहे) चे आदेशच नैतिक नियम होत. तोच कर्तव्या-कर्तव्याचा निर्णय करतो. कान्टने बुद्धिलाच ती नैतिक शक्ती म्हणते आहे ज्यामुळे मानवाला नैतिक नियमांचे ज्ञान होते. अतः त्याच्या या मताला बुद्धिवाद (Rationalism) म्हणतात.

बुद्धिवादाच्या आरंभाचा विचार करतांना कान्टला बुद्धिवाचा प्रणेता मानता येत नाही, तर फार प्राचिन काळी याचा प्रारंभ प्राचिन ग्रीक मध्ये सिनिक्स आणि स्टॉइसिम संप्रदायात आढळतो, ज्याला सिनिसिझम (Cynicism) आणि स्टॉइसिझम (Stoicism) सुद्धा म्हणतात. त्यानंतर मध्य काळातील धार्मिक युगामध्ये सुद्धा हा विचार आपल्याला दिसून येतो.

यानंतर हेच बुद्धिवादी मत आपल्याला मध्यकाळातील धार्मिक मतात सुद्धा आढळून येते. हे मत ईश्वराच्या धर्मिकतेला नैतिकतेची पुंजी मानतो. यामध्ये धारणांचे हनन आणि विवेकपूर्ण जीवनच धार्मिक जीवन म्हणून सांगितले गेलेले आहे.

आधुनिक काळात याच बुद्धिवादाची री ईमॅन्युअल कान्टने ओढलेली दिसते. बुद्धिवादात व्यक्तिच्या विवेकाचे महत्त्व विषय केलेले आहेत.

बुद्धिवादानुसार, नैतिक नियमाचे स्वरूप सामान्य (Universal) असते. यानुसार बुद्धिचा आदेशच नैतिक नियम आहे आणि बुद्धितत्त्व सर्वमानवात सामान्य रूपात आढळते म्हणून यामुळेच नैतिक नियमाचे स्वरूप सुध्दा ठरते. ते अनुभव निरपेक्ष असतात. ते मनुष्याला अनुभवाद्वारे प्राप्त होत नाही. जर असे झाले असते तर ते नियम सामान्य कसे झाले असते. कारण अनुभव तर व्यक्तिनिष्ठ किंवा व्यक्तिगत असतात व त्याचे स्वरूप भिन्न-भिन्न व्यक्तींकरिता भिन्न-भिन्न ठरतात. म्हणून नैतिक नियमांचे स्वरूप सार्वभौम आणि सर्वसामान्य ठरते.

व्यक्तीविवेक हिनतेच्या दशेमध्ये कोणतेच कार्य करित नाही. तो कार्याची योग्यता ओळखूनच कार्य करतो आणि याकरिता त्याच्याजवळ एखादा नियम निश्चितरीत्या असायलाच हवा.

हे नियमसुध्दा दोन प्रकारचे आहेत :

१) आकारात्मक (Formal)

२) द्रव्यात्मक (Material)

संवेदात्मक प्रवृत्तींवर आधारित नियम द्रव्यात्मक नियम आहेत. हे इंद्रियानुभवीक नियम आहेत कारण यांचा आधार इच्छेची अनुभूती असते. इंद्रियानुभावापेक्षा स्वतंत्र नियम हे प्रागनुभवीक नियम असतात, यांनाच कान्ट आकारात्मक नियम म्हणतो. या नियमांचा कार्याच्या परिणामांशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसतो. 'कर्तव्या करिताकर्तव्य' चा नियम वरील प्रमाणे आकारात्मक नियम आहे.

यानंतर आपण नैतिक आदेशाच्या स्वरूपाकडे वळणार आहोत. हे स्पष्टच आहे की नैतिक आदेश नियमांच्या नैतिकतेचे प्रमाण आहे. जरते याच्या अनुकूल असेल तर ते नैतिक नाहितर अनैतिक ठरते.

नैतिक निर्णयाच्या संदर्भात ईमॅन्युअल कान्टने आदेशात्मकतेचे तत्त्व कशाप्रकारे स्विकारले याचा विचार येथे करण्यात आला आहे.

नैतिक आदेशाचे पहिले व महत्त्वाचे वैशिष्ट्य हे आहे की, त्याचे स्वरूप सार्वत्रिक असते. (Pure reason is practical of itself alone, and it gives (to man) universal law, which we call moral law.)² हा आदेश अपवादांच्या शक्यतेचा स्वीकार करित नाही. या नियमाची सार्वत्रिकता आकारिक असते. याचा अर्थ हा होय की वस्तुगत परिस्थिती काहीही असो, हा नियम त्यांच्यावर सार्वत्रिक रूपातच लागू होतो. साधारण नैतिकतेच्या विश्लेषणाद्वारे सुध्दा नैतिक आदेशाचे हे

वृद्धिचे वस्तुगत नियमजे 'पाहिजे' च्या लक्षणांनी युक्त असतात ते मनुष्याच्या आचरणाशीच संबंधीत असतात, पुढे किंवा ईश्वराचे आचरण या प्रकारे 'पाहिजे' असणे व्याख्यापित होत नाही. मनुष्याच्या जनाप्रसारा नियंत्रीत करणारे हे कारण तीनप्रकारचे आहेत-

हे तीन कारण चांगले (शुभ) च्या तीन प्रकारांना सुद्धा व्यक्त करतात-

क) हे कारण उपयोगी अर्थात एखाद्या साध्याचे साधन होऊ शकते.

ख) हे व्यवस्थीगत रूपात शुभ (चांगले) होऊ शकते आणि

ग) हे नैतिक रूपात शुभ (चांगले) होऊ शकते.

वरील तीन ही प्रकारांना कान्ट आदेश म्हणतो. प्रथम दोघांना कान्ट सापेक्ष आदेशाची संज्ञा होतो तर तीसऱ्याला तो निरपेक्ष आदेश म्हणतो. निरपेक्ष आदेश, कोणत्याही धेय्यामुळे निर्धारित होत नाही. याची अनिवार्यता व्यक्तीगत इच्छांपासून स्वतंत्र असते. याप्रकारे आपण हे वघतो की, निरपेक्ष आदेशात अंतर्भूत आदेश शुद्ध वृद्धिचा आदेश आहे, जो आपल्या कार्याला अनिवार्यपणे अनुशासित करतो. हा कोणत्याही विशिष्ट व्यक्ती किंवा समुदायाच्या इच्छेतुन उत्पन्न नियम नव्हे आणि हा कोणत्याही धेय्य वा परिणामा द्वारे सुद्धा निर्धारित होत नाही. निरपेक्ष आदेशाचा संबंध कार्याच्या विषय-वस्तु किंवा त्याच्या परिणामाद्वारे निर्धारित होत नसून तो केवळ इच्छेच्या आकारा ; श्वतउद्ध ला निर्धारित करतो. हा वृद्धिद्वारा आत्मरोपित आदेश आहे. ज्याप्रमाणे तर्कवृद्धिचे नियम केवळ अनुभवाच्या आकाराला निर्धारित करतात त्याचप्रकारे निरपेक्ष आदेश इच्छेच्या आकाराला निर्धारित करतात.

निरपेक्ष आदेशाच्या सूत्र रचनेसंबंधी 'क्रिटिक ऑफ प्रॅक्टिकल रिजन' मध्ये कान्टने या आदेशाला केवळ एकाच सूत्राच्या आधारे प्रस्तुत केलेले आहे. (So that the maxim of your will could always hold the same time as a principle establishing universal law) परंतु 'ग्राऊंड वर्क ऑफ दी मेटॅफिजिक्स ऑफ मॉरल्स' मध्ये त्यांनी तेच आदेश पाच सूत्रांद्वारे व्यक्त केलेले दिसते ज्याला ते अलग-अलग नावांनी संबोधतात. ते सूत्र पुढीलप्रमाणे-

- १) सार्वत्रिक आदेशाचे सूत्र:- त्याच नियमा (Maxim) द्वारे आचरण करा, ज्यामुळे तुम्ही त्याचवेळी ही इच्छा करतो की तो एक सार्वत्रिक आदेश बनून जाया.

(Formula of Universal Law:- Act only on that maxim through which you can at the same time will that it should become a universal law.)

- २) निरर्गाच्या आदेशाचे सूत्र :- याप्रकारे आचरण करा जेणे करुण तुमच्या कर्गाचा नियम तुमच्या इच्छेमुळे निरर्गाचा एक सार्वत्रिक आदेश बनणार आहे.

(Formula of the law of nature:- Act as if the maxim of your action were to become through your will universal law of nature.)

- ३) स्वतः साध्याचे सूत्र :- या प्रमाणे आचरण करा जेणेकरुन आपल्यात किंवा प्रत्येक अन्य व्यक्तित्वात अंतर्भूत मानवतेला सदैव एकाचवेळी साध्याच्या रूपात प्रयोगात आणा मात्र साधन रूपात कधीच नाही.

(Formula of the End in itself: - so act as to use humanity, both in your person and in the person of every other, always at the sametime as an end, never simply as means.)

- ४) स्वातंत्र्याचे सूत्र:- याप्रकारे आचरण करा की तुमची इच्छा आपल्या नियमाच्या माध्यमाद्वारे त्याचवेळी आपल्याला सार्वत्रिक विधान बनविणारे समजू लागेल.

(Formula of Autonomy:- so act that the maxim of your will could always hold at the same time as a principle establishing universal law.)

- ५) साध्याच्या साम्राज्याचे सूत्र:- याप्रकारे आचरण करा की, जसे तुम्ही आपल्या नियमाच्या माध्यमाद्वारे साध्याच्या एका सार्वभौम राज्याचे नियम बनविणारे सदस्य आहात.

(Formula of the Kingdom of Ends:- so act as if you were always through your maxim a law making member in a Uiversal Kingdom of Ends.)

- सार्वत्रिक आदेशाचे सूत्र:-

सार्वत्रिक (सार्वभौम) आदेशाच्या सूत्रासंबंधी बोलतांना कान्त म्हणतात की, 'त्याच नियमाद्वारे (Maxim) आचरण करा ज्यामुळे तुम्ही त्याचवेळी ही इच्छाकरता की तो एक सार्वभौम (सार्वत्रिक) आदेश बनून जावा.' निरपेक्ष आदेश तो निरुपाधीक वस्तुगत सिध्दांत आहे ज्याचे पालन प्रत्येक विवेकशील व्यक्ती करतो. कान्तच्या मते, काणत्याही कर्गाची नैतिकता या गोष्टीवर निर्भर करते की त्या कार्याचे सार्वत्रिकीकरण केल्या जाऊ शकते किंवा नाही. जर कोणतेही कार्य करते

वेळी मी ही इच्छा करीत असेल की सर्वच व्यवृती ते कार्य करीत असेल तर निश्चितच मी नैतिक कार्य करीत आहोत. याच्या विरुद्ध जर मी ही इच्छा करीत असेल की, फक्त मलाच ते कार्य करण्याची मुभा असेल तर मी एक अनैतिक कार्याचे अनुसरण करीत आहे.

थोडक्यात, कान्टच्या वरिल सिध्दांताचा सारांश पुढिल प्रमाणे-

- १) नैतिक गुण विषयाधीन असतात. ते नैतिक नियमांवरच आश्रित राहतात.
- २) विवके किंवा बुद्धीद्वारेच नैतिक नियमांचे ज्ञान होते.
- ३) विवके मनुष्याच्या स्वभावाचे आवश्यक तत्त्व आहे. अतः त्याचेच आदेश नैतिक नियम ठरतात.
- ४) नैतिक नियम अनुभवधिष्ठित नसतात. अतः ते अभिन्न आणि अपरिवर्तनीय ठरतात.
- ५) नैतिक नियम निरपेक्ष आदेश आहेत. एखाद्या अटीशिवाय त्याचे पालन व्हायला हवे.
- ६) 'कर्तव्याकरिता कर्तव्य' चा सिध्दांत जीवनाचा खरा सिध्दांत आहे.
- ७) कर्तव्याच्या भावनेला कोणतेही स्थान नाही. त्याचे दमनच व्हायला हवे.
- ८) एकच वस्तु अटीशिवाय शुभ आहे आणि ती आहे मनुष्याचा शुभ संकल्प म्हणजेच कर्तव्याचा संकल्प.
- ९) वृद्धी सार्वभौम आहे म्हणून नैतिक नियमसुद्धा सार्वभौम आहेत व ते नियम तीन प्रकारचे आहेत-
 - १) असे कर्म करा ज्याचे सामान्नीकरण शक्य व्हावे (सार्वत्रिक).
 - २) सर्वमानवांना साध्य समजा कोणालाही साधन समजु नका.
 - ३) असे कर्म करा जसे तुम्ही 'साध्याच्या साम्राज्यात' आहात.

म्हणजेच अशा विश्वात जेथे प्रत्येकव्यक्ती नैतिक नियमांची निर्मिती करणारा आहे आणि पालन करणारासुद्धा आहे.

• ईग्यंन्युअल कान्ट व आर एम हेयर यांच्या आदेशात्मकतेच्या तत्वांची तुलना :-

आर एम हेयर नीतिच्या भाषेची विभागणी -मूल्यात्मक नैतिक भाषा आणि

मार्गदर्शनपर नैतिक भाषा यात करतात. तसेच 'मी काय करावे?' याचे उत्तर 'थ करावे' या निर्णयाद्वारे दिले जाते. जर नैतिक भाषेमध्ये या प्रकारचे निर्णय अमूर्त तर नीतिची भाषा आदेशपर असल्याचे मान्य करता आले असते. परंतु असे नाही.

हेयरचा १९६३ मध्ये प्रकाशित दुसरा ग्रंथ 'फ्रिडम एंडरीजन' यात नैतिक भाषेचे दुसरे तत्त्व 'सार्वत्रिकता' याचा विचार व स्वीकार आपल्या सिध्दांतात केलेला दिसतो. येथे आपण कांटचे सार्वत्रिकतेचे तत्त्व आणि हेयरची सार्वत्रिकता याच्या संबंधाचा विचार केलेला आहे. तसेच हेयरने 'तार्किक नियमांच्या' रूपातच सार्वत्रिकतेची व्याख्या केलेली आहे.

हेयर, नीतिच्या मूल्यात्मक आणि मार्गदर्शक भाषेत भेद करित नसल्याने हे सार्वत्रिकतेचे तत्त्व ते दोन्ही भाषा प्रकाराला लावतात. परंतु दोन्ही भाषा प्रकार-मूल्यात्मक आणि मार्गदर्शनपर भाषा-भिन्न असल्या कारणाने जे तत्त्व एकाला लागू होते ते दुसऱ्याला होणार नाही. म्हणून जर सार्वत्रिकतेचे तत्त्व जर हेयरचे आदेशवादी मत मान्य केले तर ते तत्त्व केवळ अशाच नैतिक भाषा प्रकाराला लागू होईल जी आदेशपर असेल. मूल्यमापनपर नैतिक भाषेला हे तत्त्व लागू होऊ शकत नाही.

हेयर, आपल्या आदेशवादी सिध्दांतात सार्वत्रिकता मान्य करतात. सार्वत्रिकतेत स्थल, काल, व्यक्ती हे तीन घटक महत्वाचे असतात. म्हणजेच कांटच्या भाषेत जे निरपेक्ष असते ते. त्यात एक आदेश असतो जो सर्वांना सदासर्वदा व सारख्या प्रमाणात लागू व्हावा, त्याला ते सार्वत्रिक म्हणतात. परंतु आपण असे बघतो की, चांगलेपणाचे निकष सतत बदलणारे असतात किंवा बदलण्याची शक्यता असते व म्हणून हेयर प्रणित आदेशवादाची सार्वत्रिकता ही स्थल, काल आणि व्यक्तीसापेक्ष ठरेल.

मग प्रश्न असा निर्माण होतो की, काय अशी व्यक्तीसापेक्ष, स्थलसापेक्ष, कालसापेक्ष, परिस्थितीसापेक्ष सार्वत्रिकता असते काय? असू शकते काय? हेयरला अशी सार्वत्रिकता हवी होती काय? परंतु आपण सार्वत्रिकतेच्या संदर्भात उपरोक्त जे सांगितले आहे त्याच्याशी ही सार्वत्रिकता जुळत नाही. म्हणून ही हेयरची सार्वत्रिकता आपल्याला मान्य करता येत नाही. कारण ती सार्वत्रिकतेच्या नियमाला फाटा देणारी आहे.

हेयर नीतिच्या भाषेची विभागणी दोन प्रकारात करतात. एक म्हणजे, मूल्यात्मक नैतिक भाषा आणि दुसरी म्हणजे, मार्गदर्शनपर नैतिक भाषा. जर नैतिक भाषेमध्ये याचप्रकारचे निर्णय असतील तर नीतिची भाषा आदेशपर असल्याचे मान्य करता आले असते, परंतुही वस्तुस्थिती नाही. याद्वारे मार्गदर्शनपर आपल्या वक्तव्याचे समर्थन किंवा एखाद्याने केलेल्या कश्टाच्या मूल्यांकनाचा निष्कर्ष या आकाराच्या मूल्यनिर्णयाद्वारा आपण व्यवह करित असतो.

हेयर नैतिक भाषेच्या मूल्यात्मक आणि मार्गदर्शक या प्रकारात भेद करीत नसल्यामुळे हे सार्वत्रिकतेचे तत्त्व ते दोन्ही भाषा प्रकाराला लावतात. परंतु आपण या दोघांमध्ये एकरूपता मान्य करीत नाही, ज्याची कारणे आपण दिलेले आहे. म्हणून दोन्ही भाषाप्रकार-मूल्यात्मक आणि मार्गदर्शनपर-भिन्न असल्या कारणाने जे तत्त्व एकाचे असेल ते दुसऱ्याचे असणार नाही. म्हणून जर सार्वत्रिकतेचे तत्त्व, हेयरच्या आदेशवादी सिद्धांताला मान्य केले तर, ते तत्त्व केवळ अशाच नैतिक भाषा प्रकाराला लागू होईल जी आदेशपर असेल. मूल्यमापनपर नैतिक भाषेला हे तत्त्व लागू होऊ शकत नाही. म्हणून एखादा निर्णय नैतिक निर्णय असेल तर तो सार्वत्रिक असतो हे हेयरचे मत नीतिच्या भाषेतील मार्गदर्शनपर भाषेला लागू पडते. मात्र ते मूल्यात्मक नैतिक भाषा प्रकाराला लागू पडत नाही. यावरून हे सिद्ध होते की, नीतिच्या भाषेचे वरील दोन्ही प्रकार परस्परांशी संबंधीत असले तरी त्यांना एकच मानणे योग्य नव्हे.

• निष्कर्ष (Conclusion) :-

आपल्या या संपूर्ण विवेचनावरून खालील दोन बाबी सिद्ध होतात : एक म्हणजे, संपूर्ण नीतिची भाषा आदेशपर नाही आणि दुसरे म्हणजे, मूल्यात्मक नीतिची भाषा सार्वत्रिक स्वरूपाची नसते.

आत्ताच आपण वर कान्टचे मत विस्ताराने पाहिले तरी या मतावर काही तत्त्वज्ञानी आक्षेप घेतलेले आहेत आक्षेप पुढिलप्रमाणे-

१) मानसशास्त्रीय द्वैतवादी तत्त्वज्ञाना (Psychological dualism) कान्टचा वरिल सिद्धांत मान्य नाही. ते म्हणतात की मानवाची प्रकृतीच अशी असते की त्यात दोन तत्त्व असतात, -बुद्धी (reason) आणि वासना (sensitivity). कान्टच्या अनुसार दोघांमध्ये विरुद्ध गुणधर्म आहेत. बुद्धी मनुष्यासाठी उर्ध्वगामी असते, तर वासना अधोगामी, अधःपतन करते. वासनांद्वारेच इच्छेची पूर्ती होते. म्हणून या तत्त्वांमध्ये कान्टने बुद्धिच्याच आदेशांना आचरणासंबंधीचा नैतिक मापदंड म्हणून स्वीकार केला. वासनांचे दमन करणेच योग्य आहे, परंतु यात मानसशास्त्रीय दोष आहे. बुद्धी आणि वासना दोन्ही मानवाच्या प्रकृतीचे आवश्यक तत्त्व आहेत. ते एक दुसऱ्यापासून वेगळे केल्या जाऊ शकत नाही.

२) त्याचप्रमाणे मानसशास्त्रीय सुखवाद (Psychological Hedonism) सुद्धा कान्टच्या विचारांना मान्यता देत नाही. कान्टचा विचार आहे की बुद्धी आणि वासनेमध्ये वासनांचे मनुष्याच्या अधःपतनाला कारणीभूत ठरते. वासना ह्या खऱ्या अर्थाने अधीतिक ;पततंजपवदसद्ध आहे. मनुष्याची जेव्हा जेव्हा इच्छा होते ती फक्त सुखप्राप्तीचीच. याच्याच आधारावर ते म्हणतात की, कामना आणि वासनांना दडपून टाकायला हवे. परंतु हा आधारच दोषयुक्त आहे. इच्छा तर प्रत्येक कर्माचा

अविभाज्य भागच आहे, ती त्यात असतेच. कोणतेही कर्म इच्छेविरुद्ध कसे होऊ शकेल? परंतु एक गोष्ट मात्र खरी की, सर्वच इच्छा अवीधिक आणि दुषित असत नाही. जर मानवी कल्याणाच्या भावनेतुन इच्छा प्रभावित होऊन कर्म घडत असेल तर या कर्मात इच्छा अंतर्भूतच असते. म्हणून याला निर्बुद्ध म्हटल्या जाऊ शकत नाही.

३) कान्टच्या मतात कठोरता (Stringency) आहे. त्यांच्यानुसार भावनेने किंवा वासनेने प्रेरित कर्म भलेही चांगले असेल परंतु या कर्मांना नीतियुक्त म्हटल्या जाऊ शकत नाही. म्हणून नैतिक कर्म तसेच असावे ज्यात भावना शून्य आहेत, म्हणजेच त्यांचे स्वरूप भावनाशून्य असावे.

थोडक्यात, कान्टच्या बुद्धिवादावर भरपूर टिका झालेली असतांनाही त्यांचे तत्व एकदमच निकामी आहे असे म्हणता येणार नाही. म्हणजेच कान्टच्या बुद्धिवादाचे काही गुणसुध्दा आहे व ते म्हणजे त्यांनी आपल्या सिध्दांतात या महत्वपूर्ण गोष्टीवर जोर दिला आहे की, बुद्धी व्यक्तीच्या जीवनातील महत्वपूर्ण तत्व आहे. यामुळेच वास्तविक नैतिक नियमाचे ज्ञान प्राप्त होते. परंतु यामुळे असे समजणे की, वासना अवैधिक आहे आणि नैतिक जीवन वासना-शून्य आहे, भ्रमयुक्त आहे. वासना सुध्दा नैतिक जीवनाचे एक वास्तविक तत्व आहे.

या संदर्भात हे सुध्दा सत्य आहे की, नैतिक गुणांचा बोध (intuition) बुद्धीला सहज होऊन जाते. त्याकरिता परिगणनेची आवश्यकता भासत नाही. बुद्धिवाद विवेकयुक्त असल्या कारणाने मनुष्याच्या गौरवाला त्यामुळे उभार येतो. या व्यतिरिक्त कान्टने म्हटलेले हेसुध्दा सत्य आहे की, नैतिक नियमांमध्ये बाध्यता सुध्दा (obligation) अंतर्भूत असते. वरिल विवेचनावरून आपण स्विकारलेली सिध्दांत कल्पना - 'जर एखादे कार्य 'योग्य' आहे तर त्यास 'करायला पाहिजे' ही भावना त्यात अंतर्भूत असते. अतः हा सिध्दात 'आहे' आणि 'पाहिजे' ('is' and 'ought') च्या भेदासंदर्भात आपल्याला संकेत देतो. परंतु मानवाने काय करायला पाहिजे म्हणजेच नैतिक नियमांचा फक्त आकारच त्याच्या सिध्दांता द्वारा निर्धारित होतो'- सिध्द झाली असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. मथ, सांभाजिक..

कान्ट का दर्शन, उत्तर प्रदेश हिंदी संस्थान लखनऊ
द्वितीय संस्करण पेज. न. १८१

२. मूनश्च,

पश्.क्र. ३२

३. अविशन, पृ. धी.

मनमूरु गारुला फिलॉसॉफि, मेक मिलन १६७० पश्.
क्र. १७१

- 160 Environmental Social Issues Problems and Continuous Development
- 4.Hare, R. M. Language of Morals, Oxford University Press, London, 1952.
5. Moore, G. E. Principia Ethica, Cambridge University Press, London, Reprint 1960.
- 6.Verma, Ved Prakash Some Contemporary Meta-ethical Theories, University of Delhi, 1978
- 7.Warnock, G. J. Contemporary Moral Philosophy, Macmillan and Co. Ltd., London, 1967, Reprint, 1969
- 8.Warnock, Mary Ethics since 1900, Oxford University Press, London, second edition, Reprint, 1971
९. अंतरकर, शि. स. भाषा, सत्य आणि तर्क, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, (अनुवाद : Language, Truth and Logic - Ayer A. J.)
१०. जोशी, ग. णा. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा इतिहास, (खंड २)
११. देशपांडे दि. य. नीतिशास्त्राचे प्रश्न, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, औरंगाबाद, १९८७.
१२. वखले सु. वा., 'आदर्शी नीतिशास्त्र' विद्या प्रकाशन नागपूर १९६६
१३. दीक्षित, श्रीनिवास हरीमराठी अनुवाद, इ.स. १९०० पासूनचा नीतिविचार लेखिका मेरी वॉरनॉक म.त.म. मंडळ पुणे-४, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९८७.
१४. गायधने, सुरेंद्र मूल्यनिवेदन एक अतिनीतिशास्त्रीय चिकित्सा, प्रगतीशील साहित्य केंद्र नागपूर १९६६
१५. डमरु, मुकेशचंद्र पाश्चात्य नीतिदर्शन, भारतीय विद्या प्रकाशन, दिल्ली, २०००
१६. मिश्र, डॉ. हृदय नारायण उन्नत नीतिशास्त्र, शेखर प्रकाशन, इलाहाबाद - २००२.
१७. सकसेना, लक्ष्मी नीतिविज्ञान के मूलसिद्धांत, उत्तर प्रदेश ग्रंथ अकादमी, लखनऊ, १९७२.
१८. वर्मा, वेदप्रकाश अभि-नीतिशास्त्र के प्रमुख सिद्धांत, अलाइड पब्लिशर्स लिमिटेड, नयी दिल्ली, तिसरी संस्करण १९६६

ईम्युन्युअल कान्टचे आदेशावादी तत्व : एक विवेचन 161

१६.वर्मा, राजेंद्र

नीतिशास्त्र की रामकालीन प्रवृत्तियाँ, मध्यप्रदेश
ग्रंथ अकादमी, भोपाल, १९६७

२०.वर्मा, अशोक कुमार

नीतिशास्त्र की रूपरेखा (पाश्चात्य और भारतीय)
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, २०१३

२१.वर्मा, वेदप्रकाश

नीतिशास्त्र के मूल सिद्धांत, अलाइड पब्लिशर्स
लिमिटेड, नयी दिल्ली, चतुर्थ संस्करण १९६५

२२.वर्मा, अशोक कुमार

नीतिशास्त्र मीमांसा, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली